
Војислав Живковић,
(Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду)
Катарина Митровић
(Филозофски факултет Универзитета у Београду)

БОРАВЦИ ВИЗАНТИЈСКИХ ЦАРЕВА У НИШУ

Анстракт: Намера овог рада јесте анализа изворних вести о боравцима византијских царева у Нишу током средњег века. У фокусу истраживања је историјски период након аварско-словенског заузимања града почетком 7. века, све до окончања византијске власти крајем 12. века. Посете византијских царева Нишу по правилу су биле условљене ратним кампањама против угарског или српског противника. Имајући у виду стратешки положај Ниша као једног од значајнијих комуникационих центара средишњег Балкана, ови проласци се са приличном вероватноћом могу претпоставити и у случајевима када о њима не постоје директна сведочанства у изворима. Прегледом писане изворне грађе, рад настоји да попише византијске царева за које се са већом или мањом извесношћу може установити да су макар кратко време боравили у граду.

Кључне речи: Ниш, Византијско царство, Манојло I Комнин, Бугарска тема, Нишка тема.

Истраживања средњовековне прошлости града Ниша почивају на невеликој изворној подлози. Оскудица писане грађе несразмерна је у односу на стратешку важност града, позиционираног на изузетно значајној саобраћајници „Царског пута“, у историографији најчешће означаваног термином *Via Militaris*.¹ Континуирано проучавање средњовековне прошлости града отежано је и услед неуједначености сачуваних писаних вести у различитим епохама. Илустративан пример јесте чињеница да за период од 7. до 11. века није сачуван ниједан писани извор, док је тек нешто боље документовано време након окончања византијске власти крајем 12. века. Имајући у виду ове околности, епоха византијске власти током 11. и 12. века истиче се количином сачуваног изворног материјала. Текстови грчких писаца који доносе помен Ниша готово по правилу су били посвећени војним акцијама византијских царева на Балканском

¹ О адекватности употребе овог термина: А. Узелац, *Крсташи и Срби*, Београд 2018, 12-13.

полуострву. Ови ратни походи били су усмеравани против различитих противника који су претили устаљеним границама византијске државе на овим просторима. У изворима су највише документовани ратови Византије против Угарске током 11. и 12. века, као и походи царева војске против Срба у истом периоду. Ниш се, такође, помиње и у описима обрачуна царева са бугарским устаницима, као и при сузбијању повремених упада Печенега и Кумана. У појединим случајевима цареви су узимали личног учешћа у овим ратовима, те на тај начин располажемо са подацима о њиховим проласцима кроз Ниш. Циљ овог рада јесте да на основу писане изворне грађе састави попис византијских царева за које се, непосредно или посредно, може установити да су боравили у граду. Овакав приступ проблему већ је примењен у случајевима римских императора који су прошли улицама античког Наиса.² Разлог за учестале посете византијских царева пре свега лежи у већ поменутој чињеници да се Ниш налазио на рути Царског друма, који је представљао најповољнију и најбржу трасу за несметано кретање царских трупа ка балканским провинцијама.³ Из Ниша су се путеви рачвали и у другим правцима. Један од путева долином Тимока кретао се ка Видину, док је други пут преко Топлице и Косовог Поља ишао ка јадранском приобаљу.⁴ Четврти пут кретао се ка југу, повезујући Ниш са Врањем и даље ка Скопљу.⁵ Таквим положајем је био условљен и целокупан политички, привредни и црквени развитак града.⁶

О историји Ниша у периоду између насељавања Словена на Балканско полуострво и реокупације тамошњих области под царем Василијем II може се расправљати само условно, с обзиром да наука не располаже ниједним сачуваним савременим писаним извором.⁷ Заузеће

² M. Vasić, *Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku*, Naissus I (2008), 9-23.

³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 84-85.

⁴ Г. Шкриванић, *Путеви*, 87; В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Београд 2007, 81-96.

⁵ Г. Шкриванић, *Путеви*, 94-95.

⁶ М. Ракоција, *Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу*, Ниш и Византија XVII, ур. Миша Ракоција, (Ниш 2019), 23-43.

⁷ У научној литератури наилази се на хипотезу о потенцијалним поменима Ниша у два извора из времена Самуилових ратова. Први је садржан у делу „*Historia Saracenica, Arabice & Latine*“ арапског историчара Ал-Макина и односи се на 985. годину. Бугарска и византијска војска сукобиле су се око тврђаве Телнаси (у латинском преводу: *Telnasae*). Т. Egronius *Historia saracenica, qua res gestae muslimorum Inde a Muhammede Arabe*, Leiden 1625, 309-310; В. Г. Васильевский, *Русско-византијские отрывки. К истории 976-986 годов. (Из Ал-Мекина и Иоанна Геометра)*, ЖМНП 184 (1876), 142; Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 17-18, н. 10. Консултујући различите преписе Ал-Макиновог дела, руски научник Виктор Романович Розен одбацио је овакву идентификацију, утврдивши да је реч о тврђави Баланеји у Сирији. В. Р. Розен, *Император Васили Болгаробойца: извлечения из лѣтописи Яхи Антиохийскаго*, Санктпетербургъ 1883, 20, 169, н. 139. Такође је потребно одустати од идентификације топонима „Missia“ у тзв. „Сплитском запису“ из 994. године са Нишем, будући да је успешно оспорена како хронологија настанка документа, тако и веродостојност података у њему. Видети: Z. Nikolić-Jakus,

византијског Наиса посведочено је вешћу анонимног аутора друге књиге „Чуда Димитрија Солунског“ према којој су се избеглице из Сердике и овог града пред најездом непријатеља склониле у Солун. Наведени податак односи се на период између 615. и 618. године.⁸ Упркос недостатку директних сведочанстава, историја Ниша у наредним вековима може се посредно реконструисати позивањем на познате податке на ширем географском подручју. До бугарског заузећа области око Ниша дошло је средином 9. века, по свему судећи у време владавине кана Пресијана (836–852).⁹ Недавно је убедљивим аргументима поткрепљена теза да је област око Ниша први пут рекупирана од византијских снага у време успешног рата Јована I Цимискија (969–976) којим је окончано постојање Првог бугарског царства. Сам цар чини се да није лично учествовао у овим освајањима, те по свој прилици он Ниш никада није посетио. Избијањем Самуилових ратова, овај град поново улази у састав обновљене бугарске државе.¹⁰

Први византијски цар за којег се може са сигурношћу претпоставити да је боравио у Нишу био је управо Василије II (976–1025), који је захваљујући успешним акцијама против Самуила остао упамћен по надимку „Бугароубица.“ У трагању за одговором на питање хронологије обнове византијске власти у нишкој области може послужити вест Јована Скилице о царевом заузећу Видина и Скопља. Крајем зиме 1002. године Василије II је отпочео осмомесечну опсаду Видина, по чијем заузећу је снаге усмерио ка Скопљу. Јован Скилица бележи: „Цар, пошто је врло добро утврдио Видин, врати се без губитака у Цариград и на пролазу опустоши и сруши све бугарске тврђаве на које је наишао. Приближујући се граду Скопљу дознаде да је с оне стране реке Аксиоса коју сада зову Вардар, Самуило безбрижно логоровао, пошто се поуздавао у поплаву реке.“¹¹ Пут од Видина ка Скопљу водио је преко Ниша, те се и он засигурно морао наћи међу бугарским тврђавама које је крајем 1002. или почетком 1003. године опустошила царева војска.¹² Василијевим

Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji, у: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu*, 23.-24. rujna 2010. ur. Damir Karbić i Tihana Luetić (Zagreb 2013), 23–54.

⁸ Ф. Баришић, *Miracula s. Demetrii II*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 196; Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*. Београд 1953, 90.

⁹ Јованка Калић датира бугарско освајање Ниша у шире оквире 9. века. Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, *Историјски часопис* 31 (1984), 6. Предраг Коматина је установио да је Моравска долина инкорпорирана у оквире бугарске државе до 849. године. Р. Коматина, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, *ZRV* 47 (2010), 75–76.

¹⁰ М. Цветковић, *Место Ниша у обнови византијске власти и у реформи провинцијске организације на Балкану од краја X до почетка XIII века*, у: *Ниш и Византија* 22, ур. Миша Ракоција (Ниш 2024), 403–415.

¹¹ Ј. Ферлуга, *Јован Скилица*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966, 101–102.

¹² К. Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград у Средњем вијеку*, *Зборник*

освајањем Ниш је укључен у оквире византијске државе, где ће остати све до краја претпоследње деценије 12. века, када га је заузео српски велики жупан Стефан Немања. Административна подела византијских балканских области се током овог периода мењала. Ниш се најпре нашао у саставу *Бугарске теме* са седиштем у Скопљу. Пре краја 11. века укинута је ова област, те је на њеној територији формирано више јединица ужих оквира. Област око Царског пута формирала је посебну административну област, чије се седиште до Првог крсташког рата налазило у Београду, а пре 1114. године је премештено у Ниш. Овај град остаће престоница поменуто теме све до српског освајања.¹³

Средином 1040. године балканске провинције постале су поприште словенског устанка који је попримио широке размере, а на чијем челу се нашао извесни Петар Дељан.¹⁴ Устанак је избио у околини Београда, те се Петар Дељан кретао Моравском долином у правцу Скопља, престонице теме. Запоседање Ниша једини је поменуо Јован Скилица: „*И стога, верујући ономе што је говорио, прогласе га за цара Бугарске и дигавши се оданде прошли су Ниш и Скопље, метрополу Бугарске, славећи га и кличући му.*“¹⁵ Сведочанства о гушењу Дељановог устанка 1041. године разликују се по питању правца кретања снага предвођених лично царем Михаилом IV Пафлагонцем (1034–1041). Јован Скилица пише да се војска из области Прилепа кретала ка унутрашњости Бугарске.¹⁶ Насупрот томе, Кекавмен и Михаило Аталијат након помена борби пред Солуном бележе да се цар најпре вратио у Цариград, па да је потом, окупивши снаге из свих провинција, трасом Царског друма, преко Тријадице (Софије) продро у унутрашњост Илирика и заузео побуњену земљу.¹⁷ У оба случаја, путеви којима се кретао цар водили су преко Ниша, којег је Михаило IV засигурно морао походити.¹⁸

Константина Јиречка I, Београд 1959, 129. О царевом походу из 1002. године: С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 115–116. Пут Ниш-Раџијарија који је повезивао области централног Балкана са Подунављем коришћен је у доба Римљана. Износио је око 130 километара, а његова траса уцртана је на Појтингеровој табли. В. Петровић, *Дарданија*, 81–87. Од Ниша се настављало трасом ка Скопљу, такође уцртаном на Појтингеровој табли. Петровић, *Дарданија*, 99–103.

¹³ В. Krsmanović, *The Byzantine province in change: (on the threshold between the 10th and the 11th century)*, Belgrade 2008, 192; П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић (Београд, 2012), 41–56.

¹⁴ О узроцима избијања Дељановог устанка, као и самом току операција: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 307–309. О устанку су сачувана сведочанства у делима грчких писаца Јована Скилице, Кекавмена, Михаила Псела, Михаила Аталијата и Јована Зонаре.

¹⁵ Ј. Ферлуга, *Јован Скилица*, 143–144.

¹⁶ Ј. Ферлуга, *Јован Скилица*, 155.

¹⁷ Ј. Ферлуга, *Кекавмен*, у: Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 209; Б. Радојчић, *Михаило Аталијат*, у: Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 228–229.

¹⁸ Интересантан податак је да је улицама града том приликом прошао и Харалд Хардрада, тадашњи командант најамничких снага и потоњи норвешки краљ (Харалд

Наредне деценије биле су обележене турбулентним догађајима, који су условили промене како у административној организацији, тако и у етничкој слици ове области. Бугарски стратег Василије Монах је 1047. године извршио наређења о насељавању Печенега у области Ниша, Сердике и Овчег Поља.¹⁹ Угарски продор у долину Мораве 1072. године, као и потоње освајање Ниша од стране снага дукљанског принца Константина Бодина директно су угрозили византијску власт на овим просторима. У обрачуна византијских снага са овим изазовима цар није узимао личног учешћа.²⁰ Ступањем на престо Алексија I (1081-1118) отпочела је вековна владавина династије Комнина. Алексије I се током своје дуге владавине у више наврата ангажовао на балканским бојиштима, али он по свој прилици никада није боравио у Нишу. Пре ступања на престо, Алексије је по наређењу цара Нићифора III Вотанијата око 1080. године предводио византијске снаге у гушењу побуне Печенега, који су нападали Ниш и Скопље. Том приликом стигао је до Софије, када се непријатељ повукао пред доласком његових трупа.²¹ Почетком последње деценије 11. века цар се поново нашао у близини града, у време борби са рашким жупаном Вуканом, али се ни тада не помиње његов продор правцем Царског пута.²² Сузбијајући продор Кумана 1114. године, цар се задржао у Филипопољу, где се посветио теолошким расправама, не предводећи лично војску у угрожене крајеве Петрицоса, Тријадице и Ниша.²³

Алексијев наследник Јован II Комнин (1118-1143) је готово сигурно барем једанпут посетио Ниш. Поред византијских писаца Јована Кинама и Никите Хонијата, о византијско-угарском рату (1127-1129) сведоче и поједини извори угарске провенијенције.²⁴ За нашу тему од посебне важности је један од преписа *Мађарске илустроване хронике*, сачуван у оквиру *Codex 545* Бечке националне библиотеке. У питању је такозвани „Безглави кодекс“ (Acerhalus codex) који у односу на друге преписе хронике садржи допунски податак да је угарски краљ Стефан II у свом продору 1127. године заузео Браничево, Сердику и Ниш (Brudinsium et Scardicum nec non et Nys).²⁵ До краја године Мађари су сузбијени код

III 1047-1066), који је истакнутом улогом у овом рату заслужио надимак „Спалитељ Бугара.“ Т. Jackson, *Harald, Bolgara Brennir, in Byzantine Service*. in: *Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium AD.*, ed. Oksana Minaeva, Lena Holmquist (Cambridge 2015), 72-83.

¹⁹ Ј. Ферлуга, *Јован Скилица*, 164.

²⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 327.

²¹ Б. Радојчић, *Нићифор Вријеније*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966, 243-244.

²² Б. Крекић, *Ана Комнина*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966, 384-386; Ј. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983), 7-8.

²³ Б. Крекић, *Ана Комнина*, 392.

²⁴ Б. Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, у: *Ниш и Византија 7*, ур. Миша Ракоција (Ниш, 2009), 388-389.

²⁵ М. Florianus, *Gesta Hungarorum*, Lipsiae 1883, 210. Никита Хонијат бележи само Браничево и Сердику, док Јован Кинам не набраја појединачно освојене градове.

Филипопоља, након чега се цар у овом граду задржао извесно време како би организовао контранапад. Током наредне године помињу се борбе на Дунаву, из чега произлази да су Византинци до тада повратили власт над Моравском долином.²⁶ Сам цар Јован II Комнин је током рата у два наврата лично долазио до Браничева. Извесно је да је цар и у овом рату користио Царски друм преко којег се на најбржи начин долазило до граница са Угарском. Самим тим изван је и његов боравак у Нишу током 1128. године.²⁷

Највише пажње балканском фронту посветио је Јованов син Манојло I Комнин (1143–1180). Стратешки положај Ниша током његове владавине добија изразито на значају услед ратних кампањи против Угара и Срба, организованих готово сваке године. Прва фаза угарско-византијских борби за време Манојлове владавине обухвата период од 1149. до 1153. године. Угарска и Србија нашле су се у саставу својеврсне западне коалиције против Византијског царства, у коју су ступили и сицилијански краљ Руђер II, као и немачки војвода Велф IV. На јесен 1149. године цар је из Пелагоније продро у земље српског великог жупана Уроша II, порушио тврђаву Рас, похарао област Никаву и Галич, након чега се вратио у престоницу.²⁸ Уколико је цар Манојло при повратку изабрао најпогоднију и најбржу трасу, то би значило да је већ 1149. године први пут посетио Ниш, одакле се Царским друмом вратио у Цариград. Најстарији податак који непосредно сведочи о боравку једног византијског цара у области Ниша потиче из 1150. године. У питању је вест Јована Кинама о окупљању византијске војске у овом крају ради борбе против Угара и Срба: „А идуће године, већ пред крај лета, када путеви за Србију постају најпогоднији за војску која напада, јер тада дрвеће већ почиње да губи лишће, сакупи војску код Ниша (Ναῖσόν).“²⁹ Царев логор налазио се код села Сеченица, односно данашњег села Сечаница, на 4–5 км удаљености од града.³⁰ Одатле је Манојло наставио ка северу, те се са савезничком војском сукобио на Тари.³¹ Повратак византијске војске свакако је поново водио путем *Via Militaris*, преко Ниша. И током наредне две године цар је лично

Ј. Калић, *Никита Хонијат*, у: Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 117–118. Освајање Ниша забележено је и у *Пожунским анализима* (*Annales Posoniensis*) уз 1127. годину: „Stephanus rex accepit civitatem Nis.“ W. Arndt, *Annales Posoniensis*, Monumenta Germaniae Historica. Tomus XVIII (1866), 572.

²⁶ Ј. Калић, *Јован Кинам*, у: Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 9–16, посебно напомена 9; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 116–117.

²⁷ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 46–47; Ј. Калић, *Ниш*, 15; Б. Стојковски, *Ниш*, 389.

²⁸ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 22–26; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 122–124; Ј. Калић, *Српски велики жупани у борби са Византијом*, Историја српског народа I, Београд 1981, 202.

²⁹ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 26–27.

³⁰ М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενιτςα), Стримон (Στρυμων) и Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1986), 66–67.

³¹ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 29–37.

боравио на балканском фронту.³² Мада византијски аутори овога пута не помињу Ниш, готово да нема сумње да се Манојло и 1151. и 1152. године одлучио за најбржу и најпогоднију руту. Током 1153. године цар је боравио у Тријадици (Софији), одакле се, након успешних преговора са Угарима, окренуо против „сатрапа Срба.“ Рашки велики жупан предао се без борбе, те се цар преко Солуна вратио у престоницу.³³ Са добрим разлозима се може претпоставити да је Ниш и овога пута имао прилику да угости цара. Византијско-угарске борбе вођене су и током 1154. и 1155. године, када је Манојло поново имао прилику да посети град на Нишави.³⁴ Током прве године ратовања, цареве снаге улогориле су се у месту које Кинам назива „Смилић“, а чија је убикација предмет научних расправа. У сваком случају, поменуто место налазило се на траси Царског пута.³⁵ Споразум из 1155. године обезбедио је године мира на византијско-угарској граници. Борбе су обновљене 1163. године, када се Манојло покушао умешати у династичке борбе у Угарској. Устајући у заштиту претендента Стефана IV, цар је након више година поново лично боравио на дунавској граници. Том приликом се по други пут у изворима наилази на непосредан податак о његовом боравку у Нишу. Јован Кинам је забележио да је Манојло поставио логор у граду Нишу, где је одлучио да се позабави проблемима које му је задавао рашки велики жупан Деса. У истом граду цар је примио изасланике угарског краља Стефана III.³⁶ За наредну годину везује се интересантна Кинамова приповест о односу Манојла I Комнина према грађанима Ниша. Наиме, запоседајући угарски Сирмијум, цар је у храму Светог Димитрија пронашао руку Светог Прокопија, реликвију која је 1072. године откинута са свечевих моштију приликом угарског похода у Моравску долину. Манојло је руку однео натраг у Ниш и припојио је остатку свечевих моштију.³⁷ Манојло је лично ратовао на угарском фронту и наредне, 1165. године, а незаобилазна станица на његовом путу свакако

³² Ј. Калић, *Јован Кинам*, 39–44; Ј. Калић, *Српски велики жупани*, 204.

³³ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 127–128; Ј. Калић, *Српски велики жупани*, 205; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970), 32, н. 45.

³⁴ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 49–51, н. 113, 54–55; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 129–130.

³⁵ Јованка Калић сматрала је да је реч о данашњем селу Смиловац, североисточно од Сталаћа. Ј. Калић, *Јован Кинам*, 51; Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 14/15 (1973), 29–38. Реља Новаковић указао је на село Смољинац које се налази у близини Браничева. Р. Новаковић, *Ту и тамо око Смилиса*, Зборник Историјског музеја Србије 17–18 (1981), 17–18. У скорије време Миле Пенков га поистовећује са селом Смиловци на данашњој српско-бугарској граници. М. Пенков, *Утврђено место Смилис (Σμίλλης)*, Пиротски зборник 48 (2023), 19–45.

³⁶ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 60–63. Никита Хонијат описује исти поход, али не помиње боравак цара у Нишу. Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 130–133.

³⁷ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 67–75.

је поново био Ниш.³⁸ Дуги период византијско-угарских борби окончан је по завршетку рата из 1167. године. Цар се овога пута није лично упустио у борбе.³⁹

Поред улоге полазне базе за борбу против Угара, Ниш је представљао важно градско упориште и у царевој дипломатији према Србима. О томе речито сведочи следећи податак Јована Кинама: „*Наиме, кроз ово место води пут у обе земље - пеонску и српску, овуда је потребно проћи путујући у обе.*“⁴⁰ У хагиографији свога оца Стефана Немањић говори о првом сусрету византијског цара и Стефана Немање уприличеном управо у граду Нишу: Тамо је по царевом наређењу доведен будући велики жупан, те одликован „*царским саном*“ и земљом Глбочицом, односно Дубочицом. То се могло догодити током 1155. године.⁴¹ Већ је поменут Манојлов боравак у Нишу током 1163. године, када је пред његов суд изашао тадашњи велики жупан Деса.⁴² На царевом суду, вероватно такође организованом у Нишу, Деса се поново нашао 1165. године, када је, услед наставка пружања отпора, лишен престола у корист Тихомира Завидовића.⁴³ Такође се може сматрати сигурним да су велики жупани Белош Вукановић и Тихомир Завидовић приликом својих устоличења долазили у Ниш на поклоњење цару, мада изворне потврде нема. У почетним годинама владавине, Стефан Немања је наставио политику својих претходника, истрајавајући у отпору намегању власти из Цариграда. Манојло је стога у два наврата боравио на балканском ратишту, обрачунавајући се са побуњеним Србима. Први пут се то догодило 1168. године, када је извојевао одлучну победу и, према хроничару Вилему Тирском, успео чак и да зароби великог жупана Србије.⁴⁴ Са истим успехом се цар обрачунао са Стефаном Немањом и 1172. године. Не усудивши се да се упусти у директну борбу са грчком војском, рашки велики жупан се добровољно потчинио „*откривене главе и голих руку до лаката, босих ногу, са везаним конопцем око врата, са мачем о руци, предајући се цару да поступи с њим како жели.*“⁴⁵ Јован

³⁸ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 79–80; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 133–137.

³⁹ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 95–101.

⁴⁰ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 62.

⁴¹ С. Првовенчани, *Сабрана дела*, ур. Љиљана Јухас Георгиевска, Томислав Јовановић, Београд – Краљево 2017, 20–23; С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „*царски сан*“ и „*самодришци области српског престола*“, ЗРВИ 48 (2011), 106–107. За другачију хронологију: Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007), 203–204, која се опредељује за 1163. годину и Б. Зарковић, *Битка код Пантина 1168. године и јединство српске државе*, Баштина 52 (2020), 292–293, за 1165. годину.

⁴² Ј. Калић, *Јован Кинам*, 60–62.

⁴³ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 63–64; Т. Живковић, *Портрети српских владара: (IX–XII век)*, Београд 2006, 170.

⁴⁴ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 144–148; G. Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Patrologia Latina CCI (1855), 782–783. О овом рату детаљно у: Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11/1 (1970), 193–204.

⁴⁵ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 101–104; М. М. Вучетић, *Ритуал потчињавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину (1972)*, ЗРВИ 50/1 (2014), 493–503.

Кинам не именује место сусрета Немање и Манојла 1172. године. Имајући у виду податак да се цар из Сердике запутио према Рашкој, до састанка није могло доћи у другом месту, осим у Нишу.⁴⁶

Анализирајући вести о византијско-угарским ратовима из времена владавине Манојла I Комнина, издвајају се два временска периода током којих су сукоби обнављани у низу од неколико година. Византијски цар је готово сваке ратне сезоне лично учествовао у њима. Прихватимо ли претпоставку да је током првог таласа борби са Мађарима и Србима (1149-1155) коришћена најпогоднија траса *Via Militaris* и у случајевима када о томе не постоје директне изворне вести, долазимо до податка да је Манојло тих година чак дванаест пута потенцијално прошао кроз Ниш. Током другог таласа византијско-угарских ратова (1163-1167), Манојло је три пута узимао личног учешћа у борбама. Нема разлога за сумњу да је тада дошло до неких промена по питању трасе кретања царских трупа, тим пре што је доста напора цар уложио у обнову тврђава у Београду, Браничеву и Нишу.⁴⁷ Стога је извесно да је у ратовима са Угарском током шездесетих година Манојло чак шест пута прошао кроз Ниш. Своје боравке у граду цар је у више наврата користио и да се позабави приликама у Србији. Његови доласци у Ниш током 1168. и 1172. године, међутим, били су узроковани искључиво проблемима које му је задавао српски велики жупан. Након 1172. године Манојло више није долазио у област централног Балкана. Умирењем српског владара и устоличењем византијског штићеника Беле III (1172-1196) на угарском престолу, престала је потреба за царевим личним ангажовањем у овом делу државе. Напошетку можемо закључити да располажемо са три изворна податка која непосредно сведоче о Манојловом присуству у Нишу. Ови подаци односе се на 1150. и 1164. годину, као и на први царев сусрет са Стефаном Немањом, до којег је, по свој прилици, дошло 1155. године. Међутим, број царевих пролазака кроз овај град несумњиво је био знатно већи. Узимајући као највероватнију руту кретања *Царски пут* током византијско-угарских ратова педесетих и шездесетих година 12. века, долазимо до претпоставке да је Манојло током своје дуге владавине Ниш посетио чак двадесет пута.

Смрћу Манојла I Комнина 24. септембра 1180. године отпочео је период вишегодишње династичке кризе у којој се урушила моћ владајуће династије Комнина. Против власти регентства Манојловог малолетног сина Алексија устао је царев брат од стрица и давнашњи супарник, Андроник Комнин, који је исправно увидео прилику остварења својих претензија ка царском трону. Обрачунавши се најпре са царицом-мајком Маријом, а потом и протосевастом Алексијем, Андроник Комнин се прогласио савладарем малолетног Манојловог сина. Већ након месец дана наредио је његово убиство, те самостално преузео власт у Цариграду (октобар 1183).⁴⁸ Током своје двогодишње владавине Андроник Комнин није стигао лично да се позабави приликама у балканским провинцијама, које

⁴⁶ Ј. Калић, *Ниш*, 22; Ј. Калић, *Јован Кинам*, 103, н. 300.

⁴⁷ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 137.

⁴⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 374.

су се нашле на мети уједињених угарско-српских снага.⁴⁹ На тамошњим просторима он је провео извесно време и то неколико деценија пре него што се успео на царски трон. Још 1152. године Манојло га је поставио за заповедника тематске јединице која се простирала дуж пута *Via Militaris*, а за чије седиште је одређен Ниш.⁵⁰ Јован Кинам је забележио да га цар „унапреди и за дукса Ниша и Браничева, на му још даде и Касторију.“⁵¹ Никита Хонијат не помиње Ниш, већ бележи да је Андроник наредне године био лишен положаја дукса Браничева и Београда.⁵² С обзиром на сазнања којима наука данас располаже о административној подели византијских територија на Балканском полуострву средином 12. века, опсег Андроникове области није споран.⁵³ Поменути тема обухватала је сва три града.⁵⁴ Иако је сам Андроник по свему судећи резидирао у Браничеву, нема сумње да је имао прилику да посети и Ниш, који је фигурирао као административно седиште поверене му области.⁵⁵

Последњи византијски цар који је имао прилику проћи улицама Ниша био је Андроников наследник Исак II Анђео (1185-1195; 1203-1204). По преузимању власти, Исак се успешно суочио са непосредном спољнополитичком опасношћу од Нормана и Угара, а недуго потом и са узурпаторским претензијама чувеног генерала Алексија Вране.⁵⁶ Нестабилношћу централне власти окористио се српски велики жупан Стефан Немања да 1186. или 1187. године запоседне Ниш са околном облашћу.⁵⁷ Крајем 1185. године избио је устанак у Трнову, предвођен браћом Петром и Јованом I Асенем, који су инспирацију црпели из успешних акција свога западног суседа.⁵⁸ Током друге половине

⁴⁹ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 151-153; С. Првовенчани, *Сабрана дела*, 36-39; F. Makk, *The Arpads and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 115-120.

⁵⁰ В. Станковић, *Манојло Комнин, византијски цар: (1143-1180)*, Београд 2008, 70-74.

⁵¹ Ј. Калић, *Јован Кинам*, 47.

⁵² Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 129.

⁵³ Ова проблематика била је предмет старијих расправа: Ј. Калић, *Јован Кинам*, 47, н. 105; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 129, н. 59, са пратећом литературом; В. Златарски, *Историја на българската държава през средните векове, том II*, Софија 1972, 390.

⁵⁴ Исак II Комнин 1198. године помиње „провинцију Ниш и Браничево“ (Provincia Nisi et Vranisove). J. P. Migne, *Isaacius Angelus Novellae Constitutiones*, *Patrologiae Graecae CXXXV* (1887), 491.

⁵⁵ Пириватрић, *Одметник Теодора Продрома. Из историје византијско-угарско-српских односа у XII веку*, у: Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10-13. мај 2000, ур. Љубомир Максимовић, Нинослава Радошевић, Ема Радуловић (Београд-Крушевац 2000), 332.

⁵⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 376-378.

⁵⁷ С. Првовенчани, *Сабрана дела*, 38-39; А. Chroust, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. „Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I“, *Monumenta Germaniae Historica, SSRG NS, Tomus V* (1928), 30; Ј. Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање*, *Историја српског народа I* (Београд, 1981), 255.

⁵⁸ А. Madgearu, *The Asanids: the political and military history of the second*

осамдесетих година 12. века византијска власт над просторима некадашње Нишке теме у потпуности је урушена. Српске и бугарске снаге деловале су у садејству у време проласка немачких крсташа преко Балкана на лето 1189. године, када су поведени и преговори о војном савезу са Фридрихом I Барбаросом.⁵⁹ Ипак, немачки цар остао је веран свом првобитном циљу, који није подразумевао рат против хришћанског владара. Након успешног превазилажења сукоба са византијским царем, Барбаросина војска наставила је пут ка Светој земљи. Исак II Комнин сада је имао прилику да се обрачуна са Србима и Бугарима. Током 1190. и 1191. године он је успео да поврати под византијску контролу широка просторства између Црног Мора и долине Мораве, о чему је сажета сведочанства оставио Никита Хонијат, тадашњи заповедник Филипопоља. До обрачуна са војском Стефана Немање дошло је на реци Морави током септембра 1191. године.⁶⁰ Никита Хонијат о томе пише: „*Кад се војске сударише на реци званој Морава, варвари узмакоше и кад је настало гоњење многи од њих беху уништени, у води подављени и копљима прободени. Дошавши до Ниша (Νίσοῦ) и стигавши близу реке Саве састао се са својим тастом, Белом, краљем Угарске. Проборавивши тамо више дана врати се опет у Филипопољ.*“⁶¹ Хонијат не наводи прецизно на којем месту се одиграла битка. С обзиром да су Исакове снаге дошле из правца Филипопоља, јасно је да су се кретале правцем *Војног пута*, односно да су на бојиште доспеле долином Нишаве. Стога је несумњиво да је битка на Морави вођена у непосредној околини Ниша. Хонијат доноси и непосредан податак о посети Исака II Анђела самом граду, после чега је уследио наставак трасом поменутог пута до угарске границе. Обновљена византијска власт над Нишем није била дугог века. Већ након неколико година град су заузели Бугари предвођени царем Калојаном (1197-1207).⁶² Византинци никада нису успели обновити власт над Нишем.

Сумирањем вести о посетама византијских царева Нишу може се извести неколико закључака: 1) Вести о боравцима царева у граду садржане су превасходно у изворима грчке провенијенције. Количина сачуваног изворног материјала о граду несразмерна је значају који је он имао у периоду византијске власти; 2) Проласци царева кроз Ниш по правилу су били условљени ратним кампањама против Угара, Бугара или Срба; 3) У периоду од краја 10. до краја 12. века Ниш је угостио петорицу византијских царева: Василије II (1002. или 1003), Михаило IV Пафлагонац (1041), Јован II Комнин (1128), Манојло II Комнин у више наврата и Исак II Анђео (1191). Андроник Комнин је вероватно посетио Ниш као заповедник тамошње области, неколико деценија пре него што се домогао

Bulgarian Empire (1185–1280), Boston-Leiden 2017, 35-84.

⁵⁹ A. Madgearu, *The Asanids*, 90-96.

⁶⁰ J. Калић, *Никита Хонијат*, 154-157; J. Калић, *Борбе и тековине*, 259; J. Калић, *Ниш*, 25. О хронологији: И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави*, *Историјски часопис* 69 (2020), 39-60.

⁶¹ J. Калић, *Никита Хонијат*, 156-157.

⁶² J. Калић, *Ниш*, 26.

царске титуле; 4) Писани историјски извори о посетама византијских царева Нишу најчешће сведоче посредним путем. Најстарије директне вести сачуване су за посете Манојла II Комнина (1150, 1155, 1164). Поред њега, непосредно сведочанство остало је и о посети Исака II Анђела, цара током чије владавине је Ниш коначно и издвојен из оквира византијске власти.

Vojislav Živković

(Faculty of Philosophy, University of Novi Sad)

Katarina Mitrović

(Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

SOJOURNS OF BYZANTINE EMPERORS IN NIŠ

The peak of the political and cultural development of medieval Niš was the period of the 11th and 12th centuries, when the city was within the framework of the Byzantine Empire. Byzantine chroniclers record data on the passage and stays of emperors in Niš during military campaigns against the Hungarians, Serbs and Bulgarians. A total of five Byzantine emperors visited Niš during the 11th and 12th centuries: Basil II (1002 or 1003), Michael IV Paphlagonian (1041), John II Komnenos (1128), Manuel II Komnenos (several times) and Isaac II Angelos (1191). Historical sources most often testify indirectly about these visits. In the cases of Manuel II Komnenos (for 1150, 1155 and 1164) and Isaac II Angelos (for 1191), there are direct source data.